

Harsányi-Nagy Jakab latin betűs török szövegei

1. Az oszmán-török nyelvtörténeti kutatások legfőbb nehézségei a rendelkezésre álló források speciális jellegéből adódnak: az arab és perzsa hatás alatt álló irodalmi nyelv emlékei legtöbbször homályban hagyják a török formák fejlődésének menetét, ugyanakkor pedig az arab írás szinte teljesen lehetlenné teszi a hangtörténeti kutatásokat; különösen a morfonológiai rendszer gerincét képező magánhangzó-illeszkedés fejlődésének történeti áttekintését. Az előbbi nehézségeket gondos forráskutatások, a rendelkezésre álló hatalmas emlékanyag nyelvészeti szelekciója háríthatja el a kutatás útjából. A hangtani problémák megoldását pedig — amint azt az eddigi kutatások is igazolták — az átírási nyelvmélekek feltárásától és rendszeres feldolgozásától várhatjuk.¹ Világos az is, hogy az arab írásos emlékek elsősorban az alaktani és mondattani, az átírási emlékek pedig a hangtani problémák tisztázásában játszanak fontos szerepet.

Az arab írásos emlékek feldolgozásában a főfigyelem a legrégebb századok, az ún. ó-oszmánli korszak emlékeire irányult. Az általános turkológiai igény, az összehasonlító nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjai is ilyen irányba terelték a kutatást. A történeti-összehasonlító problémák megoldásához anyagot kereső kutatók joggal fordultak el a későbbi századok emlékeitől, amelyek az arab-perzsa nyelvi hatás mértéktelen megerősödését mutatták, szinte teljesen eltemetve azt, ami török. Így a rendelkezésünkre álló csekély feldolgozás alapján lényegében csak a legrégebb török nyelvmélekek korához legközelebb álló XIII—XV. század nyelvéről alkothattunk hitelesebb képet. Annál kevésbé ismerjük a későbbi századok nyelvét. E századok arabos-perzsa nyelven írott emlékei nem reprezentálják híven a korszak nyelvi állapotát, sokkal inkább tekinthetők a beszélt nyelvtől elidegenült olyan emlékeknek, amelyek korukban is csak a művelt körök irodalmi igényeit elégítették ki. Nem véletlen, hogy a XVI—XIX. századig terjedő periódus arab betűs nyelvmélekei szinte egyáltalán nem képezték tudományos vizsgálat tárgyát.

Az utóbbi évtizedek során egyre nagyobb figyelem irányul az idegen alfabétummal lejegyzett átírási emlékekre, amelyek rendkívül értékes segítséget nyújtanak a nyelvtörténeti kutatásnak. S bár a lehetőségek kimerítésétől távol vagyunk, világos az is, hogy az emlékek csekély száma, a rendelkezésre

¹ Az átírási emlékanyag bibliográfiájához l. AOH 11 (1960): 221; SSASH 7 (1961): 136; UAJb 33 (1961): 66—67.

zésünkre álló szövegek korlátozott terjedelme objektív határt is szab e kutatásoknak. E források értékesítésének is megvannak a maga problémái: kritikájukban nem kis nehézséget okoz az esetleges arab betűs írott előzmények kitapintása, az objektív nyelvállapotot tükröző vagy a translitteráción nyugvó jelenségek szétválasztása.²

A forrásanyag fent jellemzett megosztása és problematikája sajátos hatással volt a kutatás fejlődésére. Az az objektív körülmény, hogy a törökországi kutatók figyelme elsősorban az ott elérhető arab írásos emlékekre, a külföldi kutatók figyelme pedig az átírástól emlékekre irányult, bizonyos metodikai megosztással is párosult: egy-egy emlékesoport kutatója szinte alig-alig lépte át szűkebb munkaterületének határait; az arab írásos emlékek kutatója a legritkább esetben hívta tanúságu az átírástól emlékeket, s megfordítva. Mindemiat a kutatásra bizonyos fokú mozaikszerűség jellemző: az egyes nyelvemlékfeldolgozások között hiányzik az organikus kapcsolat, s a kutatók igen ritkán vállalkoznak a nyelvfejlődés egészének értékelésére. Jól szemléltetik ezt a fejlődés elég jól kirajzolódó végpontjai, az ó-oszmánli korszak és a mai nyelvállapot közötti fejlődési fázisok megítélésében mutatkozó bizonytalanság: egyes kutatók négy évszázad eltéréssel keresik a régi és az új korszak határát. Így alakulhatott ki az oszmánli nyelv „konzervativizmusáról”, „stabilitásáról” vallott, bizonyos határok között természetesen jogos közfelfogás is, amely számos tudományos vállalkozásnak lett hamis módszertani krédója.

Egy aktuális szintézisre való felkészülés a török nyelvtörténeti kutatások általános metodikájának számos ponton való tökéletesítését is megkövetelné. A korábbi kutatások megelégedtek az egyes jelenségek regisztrálásával; a rendszer egészének megragadására, az egyes jelenségek fejlődésének egzakt és számszerű kifejezésére nem törekedtek. A lingvisztikai stúdiumoknak a fonológiával kezdődő új fejlődése, a nyelvi állapot és fejlődés strukturális szemléletének kialakulása sem érintette a kutatásokat.

E metodikai tényezők együttesen determinálták a kutatásokat, késleltették, s késleltetik ma is az oszmán-török nyelvtörténet általános vonatkozású problémáinak felvetését, a ma megrajzolható rendszertörténeti kép felvázolását.

Azzal a céllal, hogy a különböző nyelvi korszakokra vonatkozó ismereteink között hidat teremtve majd a nyelvfejlődés egészét szemügyre vehessük, figyelmünket az eddig egyáltalán nem kutatott XVII. század nyelvére irányítottuk. Így esett választásunk Harsányi-Nagy Jakab 1672-ben írt „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” c. művére, amely megítélésünk szerint a vázolt források szelektáció lingvisztikai feltételeit messzemenően kielégíti.

Az emlék, amely terjedelmében többszöröse az eddig publikált egész átírástól emlékeknak, valóban hű tükörképe a korabeli nyelvállapotnak. Olyan nyelvet tükröz, amelyet az arab írásos emlékekből a legkevésbé sem tudnánk kihámozni. Távol áll az arabos-perzsás irodalmi nyelvtől, s a translitterálást is igen kevésbé mutatja.

A feljegyző magyar volta különleges értéket kölcsönöz a szövegnek: a két nyelv fonológiai rendszerének, elsősorban magánhangzó-állományának

² Transzlitteráláson az arab íráskép hatását értjük.

megközelítő azonossága, a feljegyzésben a magyar ill. német ortográfia alkalmazása a szerző számára megfelelő alapot biztosított a korabeli török hangállapot megörökítésére.

A szövegek terjedelmes voltak miatt különösen alkalmasak statisztikai vizsgáldásokra mind a történeti hangtan, mind pedig a történeti alaktan területén.

Mindezek alapján Harsányi-Nagy Jakab török szövegeit joggal tekinthetjük a török nyelvtörténet egyik kulcsemlékének, amely egy fontos, s kevésbé ismert nyelvtörténeti korszak bizonyos szakaszára vet fényt.

2. Harsányi-Nagy Jakab 1615-ben született nemesi családból. Tanulmányait a nagyváradi kollégiumban végezte. A keleti nyelveket a kollégiumban a teológiai tudományok műveléséből adódó igényeken túl az udvar sugallta gyakorlati szempontokból is gondosan tanulmányozták. Az erdélyi udvar a török birodalomhoz fűződő kapcsolatok miatt ugyanis nagy súlyt helyezett arra, hogy tolmácsokat képezzen ki diplomáciai tevékenysége számára. Harsányi-Nagy Jakab, aki a kollégiumban Apafi Mihály, a későbbi erdélyi fejedelem nevelője volt, közvetlenül Rákóczi György fejedelem parancsára került kapcsolatba a keleti nyelvekkel, mindenekelőtt a törökkel.

Kollégiumi tanulmányai végeztével németországi és belgiumi egyetemekre került tanulni. Onnan visszatérve a nagyváradi kollégium tanára lett. Az egyházi tanokkal kapcsolatos újításai és összeférhetetlensége miatt azonban el kellett hagynia Nagyváradot. 1651-ben Berlinbe került, ahol Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem kereskedelmi levelezője és diplomatája lett. Törökországban — a fővárosban és a birodalom más helyein — hét évet töltött el. Ezalatt az erdélyi udvar ügyvivője is volt. Halálának időpontját nem ismerjük.

Műve 1672-ben látott napvilágot a brandenburgi Köllnben „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” címmel. Ez címe szerint — amely erasmusi műfaji hagyományokat idéz — török-latin társalkodó könyv. Célja a szerző szerint az, hogy az érdeklődőt a mindennapi török nyelvbe bevezesse. A szerző az élet minden területére el akarja vezetni „olvasóját”, hogy így annak nyelvi skálája is minél szélesebb legyen. Igényével azonban messze túllép egy egyszerű nyelvkönyv keretén. Lényegében kimerítő tájékoztatót ad a birodalom rendszeréről, állapotáról és szokásairól. A mű a szerző gazdag tárgy- és nyelvismeretéről; sajátos párbeszédés formájában különösen élvezetes olvasmány.

3. A következőkben a történeti morfológia, közelebbről a magánhangzó-illeszkedés bizonyos szférái számára nyújtott adatok tükrében kívánjuk emlékünket bemutatni. Az e területen lejátszódó változások, elsősorban a labiális-illabiális illeszkedés kialakulása az oszmán-török nyelvtörténet egyik legkarakterisztikusabb rendszeralkotó változása, amelynek ismerete elengedhetetlenül szükséges a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai kutatásának szempontjából is. A terjedelmes szöveg széles jelskálája elsőrangú jelentőséget nyújt a problémák számszerű-statisztikai megközelítéséhez.

A török szavak morfológiai struktúráját a veláris és palatális ill. a labiális és illabiális illeszkedés szabályai határozzák meg (vö. A. VON GABAIN: UAJb 24/1—2 (1952): 105—111; A. BOMBACI, *ibid.*, 24/3—4 (1952): 89—105). A labiális ill. illabiális illeszkedés a nyelvemlékekből dokumentálható kor, azaz

a „szemünk előtt” lejátszódó történeti fejlődés produktuma. Az oszmán-török nyelvtörténet emlékekkel dokumentált korszakának legrégibb szakasza világosan mutatja az ezzel ellentétes állapotot.

A kötött morféma illeszkedésének szabályait — a történeti fejlődést figyelembe véve — a következőkben foglalhatjuk össze.

Az illeszkedésnek alávetett kötött morféákat, a számunkra történeti kiindulópontul szolgáló ó-oszmánli korszak állapotát figyelembe véve, lényegében három osztályra oszthatjuk. Az elsőbe az a/e -, a másodikba az i/i -, a harmadikba az $u/ü$ -alternáns párokkal fellépő morféák tartoznak. A turkológiában bevezetett morfonológiai szimbolikát alkalmazva ezeket E -, I - ill. $Ü$ -osztályoknak nevezzük. A morféáknak osztályokra való elhatárolódása az első és a második két osztály között elég következetesen érvényesül, mégis előfordul, hogy egy morféma alternánssora két osztályba tartozik. Az utóbbi két osztály közötti elhatárolódás következetesebben jut kifejezésre.

A történeti fejlődés során, meghatározott körülmények között lehetséges az 1. (E) osztályba tartozó morféma némelyikének — esetenként néhány alternánssra korlátozottan — a 2. (I) osztályba való átlépése. Összetett jelek alkotó morfémai megőrizhetik hovatartozásukat, s így lehetségesek vegyes-osztályú jelek is; természetesen fennáll az említett osztályváltás lehetősége is.

Az egyes osztályok történeti fejlődését következőképpen jellemezhetjük. Az 1. (E) osztályba tartozó morféma alternánsainak kapcsolódását a veláris ill. palatális illeszkedés szabályai határozzák meg. A szabályok érvényesülésében bizonyos körülmények között jelentkező „zavarok” ill. eltérések a nyelvtörténet egész folyamán mutatkoznak, a mai köznyelvben azonban lényegében csak az onálló morfonológiai rendszert képező idegen elemekre korlátozódnak. Az ebbe az osztályba tartozó morféáknak a labiális illeszkedésnek is alávetett alternánsai nem alakulnak ki, mert az alacsony nyelvállású labiális megfelelők — o ill. $ö$ — csak az első szótagban fordulnak elő.

A 2. (I) ill. 3. ($Ü$) osztályba tartozó morféma alternánsainak kapcsolódását az ismert történeti kiindulóponton csak a veláris ill. palatális illeszkedés szabályai határozzák meg. Ugyanakkor fokozatosan a labiális ill. illabiális illeszkedés érvényesülését, más szóval az adott alternáns párok mellé új labiális ill. illabiális alternáns párok fellépését figyelhetjük meg:

$$\begin{array}{l} I\text{-osztály:} \quad i/i \rightarrow i/i + u/ü = i/u/i/ü \\ Ü\text{-osztály:} \quad u/ü \rightarrow u/ü + i/i = u/i/ü/i \end{array}$$

A fejlődés tehát a veláris ill. palatális illeszkedésnek alávetett alternáns-pár felől az illabiális ill. labiális illeszkedésnek is alávetett négyes alternánssor felé halad:

$$\begin{array}{l} (C) I (C)^2 \rightarrow (C) I (C)^4 \\ (C) Ü (C)^2 \rightarrow (C) Ü (C)^4 \end{array}$$

A $(C) I (C)^4$ ill. $(C) Ü (C)^4$ kifejezések tartalmi azonossága egyben az I - ill. $Ü$ -osztály egybeolvadását, tagjainak egy új tartalmú I_a — (= $I + Ü$) osztályban való egyesülését jelzik.

Az illabiális illeszkedésben érintett törmorféma emlékekben való helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

	Nem illeszkedő alak (<i>altun</i>)	Átmeneti alak (<i>altun=altün</i>)	Illeszkedő alak (<i>altün</i>)
<i>altın</i>	2	10	0
<i>balık</i>	4	0	0
<i>belirsiz</i>	0	0	3
<i>beri</i>	0	0	7
<i>çarşı</i>	0	0	5
<i>çaşıt</i>	0	0	3
<i>çeri</i>	0	0	1
<i>değil</i>	0	0	70
<i>deli</i>	0	0	1
<i>demir</i>	0	0	3
<i>devşirmek</i>	0	0	8
<i>emir-i ahır</i>	0	2	0
<i>estağfurullah</i>	0	0	1
<i>fırsat</i>	9	0	0
<i>filân</i>	0	0	1
<i>getirmek</i>	3	0	2
<i>için</i>	56	0	2
<i>inci</i>	2	0	0
<i>iyi</i>	3	0	1
<i>kadın</i>	0	0	2
<i>kahn³</i>	0	1	0
<i>kaşık</i>	1	0	0
<i>kendi</i>	0	0	72
<i>Kıbrıslı</i>	1	0	0
<i>misafir</i>	4	0	0
<i>Merci</i>	0	0	1
<i>niçin</i>	10	0	0
<i>samsuncu</i>	0	1	0
<i>sandık</i>	1	0	0
<i>yaldızlamak</i>	1	0	0
<i>yahnız</i>	1	—	6
<i>yardım</i>	3	0	0
<i>yarın</i>	4	1	0
<i>yastık</i>	1	0	0
<i>yıldız</i>	0	0	1
Összesen	106	15	190

A különböző fejlődési stádiumokat képviselő adatok egymáshoz való százalékaránya: 34% : 5% : 61%.

A labiális illeszkedésben érintett tömorfémák emlékünkből való helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

³ A szó második szótagja — más források tanúsága szerint is — labialitást mutat az oszmán-törökben. Ez jogosít fel ezen alaknak a táblázatban való szerepeltetésére.

	Nem illeszkedő alak (<i>doğrı</i>)	Átmeneti alak	Illeszkedő alak (<i>doğru</i>)
<i>büyük</i>	63	0	0
<i>çünkü</i>	12	0	0
<i>doğru</i>	12	0	3
<i>dokunmak/dokuşmak</i>	0	0	6
<i>Gelibolu</i>	1	0	0
<i>göndermek</i>	0	0	2
<i>göstermek</i>	0	0	2
<i>gümüş</i>	3	0	0
<i>Gürcü</i>	1	0	0
<i>komşu</i>	6	0	0
<i>koyun</i>	0	0	1
<i>köprü</i>	0	0	7
<i>müftü</i>	7	0	0
<i>mümkün</i>	2	0	0
<i>müşkül</i>	3	0	0
<i>öbür</i>	2	0	0
<i>okumak</i>	0	0	23
<i>orospu</i>	1	0	0
<i>ötürü</i>	19	0	0
<i>unutmak</i>	0	0	4
Összesen:	132	0	48

A különböző fejlődési stádiumokat képviselő adatok egymáshoz való százalékaránya: 73% : 27%.

A két táblázatban összefoglalt adatsor számszerű jellemzői világosan mutatják, hogy az emlékünkhöz által reprezentált nyelvállapot még távol áll a labiális ill. illabiális illeszkedés folyamatának lezárulásától. Különleges figyelmet érdemelnek azok az alakok, ahol az illeszkedést mutató szótagban *o* lép fel. Más átírási emlékek hasonló alakjainak összehasonlító vizsgálata (vö. G. Hazai, AOASH 15 (1962): 147—154; 17 (1963): 139—144), továbbá a közép-anatóliai nyelvjárások elemzése megerősíti azt, hogy ezen alakokat átmeneti jellegűeknek kell tekintenünk. Az átírási emlékekben *o*-val ill. *ö*-vel jelölt hang értéke *i*_o ill. *i*_ö lehetett.

Az *E*-osztályba tartozó kötött morféma sorában, ahol csak a veláris ill. palatális illeszkedés érvényesül, számos adat mutatja a más emlékekből is igazolható „illeszkedési zavar” jelenségét. A jelenség számszerű viszonyait a következő táblázat szemlélteti:

	a Veláris + veláris	b Palatális + palatális	c Veláris + palatális	d Palatális + veláris
{ <i>džIlayi</i> ; <i>ndžIlayi</i> }	7	0	0	3
{ <i>DŽE</i> ; <i>ndžE</i> <i>DŽI</i> }	2	41	4	0
{(y) <i>E</i> ; <i>nE</i> }	331	341	53	8
{ <i>DE</i> ; <i>ndE</i> }	204	255	33	4
{ <i>DEn</i> ; <i>ndEn</i> }	233	370	26	7
{ <i>ile</i> <i>yle</i> <i>le</i> }	0	51	101	0
{ <i>sE</i> }	14	12	1	0
{(y) <i>Indže</i> }	0	9	14	0
{ <i>sen</i> <i>sIn</i> }	0	71	22	0
{ <i>sŰn</i> <i>sen</i> }	0	16	4	0
{ <i>a</i> }	7	0	0	2
{ <i>lEr</i> ; <i>nlar</i> }	627	522	83	25
{ <i>ise</i> <i>sE</i> }	3	45	48	0
{ <i>iken</i> <i>ken</i> }	0	2	4	0
Összesen:	1428	1735	393	49

Az adatsor százalékos jellemzőit a következő táblázat mutatja:

	a Veláris + veláris	c Veláris + palatális	b Palatális + palatális	d Palatális + veláris
				%
{ <i>džIlayi</i> ; <i>ndžIlayi</i> }	100	0	0	100
{ <i>DŽE</i> ; <i>ndžE</i> <i>DŽI</i> }	33	66	100	0
{(y) <i>E</i> ; <i>nE</i> }	86	14	98	2
{ <i>DE</i> ; <i>ndE</i> }	86	14	98,5	1,5
{ <i>DEn</i> ; <i>ndEn</i> }	90	10	98,2	1,8
{ <i>ile</i> <i>yle</i> <i>le</i> }	0	100	100	0
{ <i>sE</i> }	93	7	100	0
{(y) <i>Indže</i> }	0	100	100	0
{ <i>sen</i> <i>sIn</i> }	0	100	100	0
{ <i>sŰn</i> <i>sen</i> }	0	100	100	0
{ <i>a</i> }	100	0	0	100
{ <i>lEr</i> ; <i>nlar</i> }	88	12	95,5	4,5
{ <i>ise</i> <i>sE</i> }	6	94	100	0
{ <i>iken</i> <i>ken</i> }	0	100	100	0
Összesen:	78%	22%	97%	3%

Az adatsor számszerű-százalékos felmérése világosan mutatja, hogy az *E*-osztályba tartozó kötött morfémák körében mutatkozó „illeszkedési zavar” jelensége alapján véve korlátozott mértékű. Ezt a jelleget megerősíti az a tény is, hogy számos, táblázatunkban természetesen nem szereplő morféma csak a szabályos illeszkedő formákat mutatja. Ez azt jelenti, hogy az „illeszkedési zavar” jelenségének súlya az egész korpuszban lényegesen kisebbnek tekinthető.

4. Az *I*-osztályba tartozó, azaz a labiális illeszkedésben részt vevő morfémák helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{ <i>LIK</i> }	4	12	30	88
{ <i>DŽI</i> }	21	100	0	0
{ <i>džIlayi; ndžIlayi</i> }	7	100	0	0
{(<i>I</i>) <i>ndžI</i> }	6	100	0	0
{(<i>s</i>) <i>I</i> (<i>s</i>) <i>I</i> }	95	87	14	13
{(<i>y</i>) <i>I</i> ; <i>nI</i> }	43	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>š</i> (<i>I</i>) <i>š</i> }	0	0	17	100
{(<i>I</i>) <i>n</i> }	0	0	58	100
{(<i>I</i>) <i>l</i> }	0	0	25	100
{ <i>mIš</i> <i>meš</i> }	23	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>yŰr</i> (<i>I</i>) <i>yŰr</i> }	1	100	0	0
{ <i>mIš</i> }	61	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>E</i> (<i>y</i>) <i>I</i> <i>y</i> <i>ø</i> }	1	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>Indže</i> }	2	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>Iš</i> }	2	66	1	33
{(<i>y</i>) <i>IdžI</i> <i>džI</i> }	3	100	0	0
{ <i>I</i> }	26	100	0	0
{ <i>I</i> }	8	53	7	47
{ <i>IndŰ</i> }	0	0	1	100
{ <i>mI</i> }	18	100	0	0
Összesen:	321	≈67,8%	153	≈32,2%

Az *Ű*-osztályba tartozó, azaz az illabiális illeszkedésben részt vevő morfémák helyzetét a következő táblázat mutatja:

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{ <i>Ű</i> }	10	8	121	92
{ <i>sŰz</i> }	0	0	46	100
{ <i>DŽŰK</i> }	0	0	7	100
{ <i>ErŰ</i> <i>Er</i> }	0	0	9	100
{(<i>Ű</i>) <i>m</i> }	67	75	22	25
{(<i>Ű</i>) <i>n</i> }	29	83	6	17
<(<i>Ű</i>) <i>mŰz</i> : {(<i>Ű</i>) <i>m</i> }	11	18	50	82
{ <i>Űz</i> }	70	100	0	0
<(<i>Ű</i>) <i>nŰz</i> : {(<i>Ű</i>) <i>n</i> }	15	23	51	77
{ <i>Űz</i> }	58	90,6	6	9,4
{(<i>n</i>) <i>Űn</i> ; <i>Űm</i> }	408	99,8	1	0,2
{ <i>Er</i> <i>Űr</i> }	0	0	2	100
{ <i>DŰr</i> }	4	5,5	68	94,5
{ <i>mEŰ</i> }	0	0	7	100
{(<i>E</i>) <i>r</i> (<i>Ű</i>) <i>r</i> <i>ø</i> }	130	64	73	36
{(<i>E</i>) <i>yŰr</i> (<i>I</i>) <i>yŰr</i> }	29	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>r</i> (<i>Ű</i>) <i>r</i> }	17	56,7	13	43,3

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{DŰK // dek}	6	5,8	97	94,2
{(y)Űp // (y)Űb}	141	100	0	0
{(y)ElŰ}	0	0	1	100
{(Ű)m // n; (y)Űm}	67	78	19	22
{(y)Űm / m}	0	0	21	100
{(Ű)n}	16	88,8	2	11,2
{sŰn // sen}	4	9,3	39	90,7
{(y)Űz}	1	3	32	97
{(Ű)k}	27	100	0	0
{mŰz}	1	100	0	0
{Űm}	36	100	0	0
<sInŰz>: {sen // sIn}	0	0	27	100
{Űz}	1	4	26	96
{(y)Űn}	0	0	3	100
<(y)ŰnŰz>: {(y)Űn}	1	33	2	66
{Űz}	2	100	0	0
<(Ű)nŰz>: {(Ű)n}	0	0	7	100
{Űz}	4	31	9	69
{Űm}	2	66	1	33
{(Ű)K // ø}	0	100	9	0
{InŰ}	0	0	1	100
{GŰ // k}	3	27	8	73
{kŰn}	0	0	5	100
{DŰr}	369	99,5	2	0,5
Összesen:	1529	≈65,9 %	793	≈34,1 %

Amint összehasonlító táblázataink mutatják, emlékünkről arról tanúskodik, hogy a labiális ill. illabiális illeszkedés folyamata — éppen úgy mint a tőmorfémák esetében — távol áll zárópontjától. Egyes morfémák esetében ez még csak kezdeti szakaszában tart, vagy éppen indulópontján van. Mindez megerősíteni látszik azt a tézist, hogy a folyamat lezárulását valószínűleg a XVIII. század vége körül kell keresni.

Nem érdektelen megemlíteni azt a mozzanatot, hogy az előfordulási számok összehasonlításakor a tőmorfémák esetében az illabializálódás, a kötött morfémák területén a labializálódás látszik erőteljesebb fejlődési tendenciának. Ez érdekesen egészíti ki az élő nyelvjárási területén tett hasonló megfigyeléseket.

Az összehasonlító statisztikai vizsgálatok nyomán világosabban bontakoznak ki előttünk az összetett ill. többszótagú jelek fejlődési sajátosságai is. Így világos, hogy ezek illeszkedését szakaszosan kell elképzelnünk. Ugyanez a magyarázata annak is, hogy az illeszkedés folyamata — adataink tanúsága szerint — hamarabb zárul le azokban a morfémákban, amelyek a morfémakapcsolódás szabályai szerint a tő közvetlen szomszédságában jelennek meg.

A rendelkezésre álló anyagon folytatott vizsgálatok módszere — éppen a fenti tanulságok nyomán — tovább tökéletesítendő. Az illeszkedő, ill. azzal ellentétes alakok számszerű szembeállításából adódó kép még nem eléggé

árnyalt, nem tükrözi a bonyolult fejlődési folyamat minden lényeges mozzanatát. Így világos, hogy az illeszkedő ill. nem illeszkedő alakok előfordulásának numerikus összehasonlításán túl ezt az egybevetést el kell végeznünk a tövek relációjában is. Amint erre más jellegű, de lényegében hasonló célkitűzésű nyelvstatisztikai vizsgálatok nyomán is fény derült (vö. Papp, *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest 1963; id., *Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique*. In: ALH 12 (1962): 67—94), az ilyen vizsgálat fontos előrelépést jelent a nyelvi mű szintjéről a nyelvi rendszer felé.

5. Az emlék közelebbi nyelvjárási hátterének meghatározásában természetesen nehézségek mutatkoznak. Ennek forrása azonban nemcsak a török nyelvjárások és történetük elégtelen ismeretéből fakad. Sokkal inkább emléküik sajátos jellegéből, amely szinte kizárja, hogy anyagát egy meghatározott nyelvjárási rendszerhez kössük, s — elvben ill. gyakorlatban — szükségyszerűvé teszi több nyelvjárási komponens figyelembevételét.

A szerző tudomásunk szerint hét évet élt Törökországban, s műve tulajdonképpen ezen idő alatt tökéletesített nyelvi ismeretein nyugszik. A hét év alatt több helyen is megfordult, de elfoglaltsága minden bizonnyal elsősorban Isztanbulhoz kapcsolta. Az is szinte bizonyosra vehető, hogy többet mozgott Rumélia, mint Anatólia irányában, amellyel az Oszmán Birodalomba kerülő európaiaknak lényegesen kevesebb kapcsolata lehetett. A megismert nyelvi kép is inkább Isztanbul és Kelet-Rumélia, mint Anatólia irányába mutat. Azok az európaiak, misszionáriusok és nyelvészkedő tolmácsok, akik a XVI—XVIII. század folyamán megfordultak Törökországban, s rövidebb-hosszabb tartózkodás után egy-egy nyelvtant vagy szótárt állítottak össze, általában Isztanbulban tevékenykedtek, műveik lényegében az isztanbuli nyelvjárást tükrözik. Így ezek a művek tulajdonképpen a később kialakuló új török irodalmi és köznyelv alapjául szolgáló isztanbuli nyelvjárást, a nyelvtörténet síkján pedig a közép-oszmánli korszak emlékeinek tekinthetők.

Úgy hisszük, hogy Harsányi-Nagy Jakab török nyelvkönyve is ezzel az emlékecsoporttal áll organikus kapcsolatban, s minden bizonnyal az isztanbuli nyelvjárást emlékének tekinthető, annak történetéhez nyújt — a közép-oszmánli korszakban — értékes adatokat.

HAZAI GYÖRGY

Die osmanisch-türkischen Texte von Jakob Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift

Der Verf. berichtet über die umfangreichen Transkriptionstexte von Jakob Nagy de Harsány, die sein Werk „*Colloquia Familiaria Turcico-Latina*“ (Coloniae Brandenburgicae 1672) enthält, und versucht, den Platz dieser türkischen Aufzeichnungen in der Reihe der Transkriptionsdenkmäler des Osmanisch-Türkischen festzustellen.

Um den Quellenwert des Sprachdenkmals zu demonstrieren, analysiert er unter sprachstatistischen Aspekten die Angaben, die die labial-illabiale Angleichung betreffen. Die vom Verf. aufgestellten Tabellen zeigen den Stand des Angleichungsprozesses sowohl im Bereich der Stamm- als auch im Bereich der gebundenen Morpheme und beweisen eindeutig, daß dieser Prozess im Osmanisch-Türkischen des 17. Jahrhunderts noch lange nicht als abgeschlossen zu betrachten ist. Die Analyse wirft gleichzeitig Licht auf verschiedene Einzelheiten dieses Prozesses, der bei der Herausbildung der heutigen morphologischen Struktur des Osmanisch-Türkischen eine wichtige Rolle gespielt hat.

GYÖRGY HAZAI